

УДК 342.2

Олексій Кот,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник
відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України,
член Ради з питань судової реформи при Президенті України,
член Науково-консультативної ради при Верховному Суді України,
член Науково-консультативної ради Вищого господарського суду України

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ДОГОВІРНИХ ПРАВ

Стаття присвячена питанням захисту прав учасників договірних відносин у рамках правового регулювання Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України, в тому числі можливості застосування заходів оперативного впливу в силу прямої вказівки закону. Окрема увага приділена такому способу захисту судом цивільних прав та інтересів, як визнання правочину недійсним. Стаття також присвячена співвідношенню положень Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України щодо захисту прав учасників договірних відносин, зокрема, в частині місця договору серед джерел виникнення способів захисту порушених прав, а також в частині можливості встановити в договорі будь-які способи захисту прав, що не будуть суперечити законам.

Ключові слова: захист цивільних прав, недійсний правочин, нікчемний правочин, оспорюваний правочин.

Правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів у площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту¹.

ЦК України 2004 року, на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України, надав достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав. Є підстави стверджувати, що норми нового ЦК (окремі з яких були на час його прийняття якщо не революційними, то, як мінімум, дуже прогресивними для пострадянського суспільства) дали суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема й вчення про захист суб'єктивних цивільних прав. Принагідно зазначимо, що окремі положення, які містяться в ЦК України, з'явилися, наприклад, у цивільному законодавстві Російської Федерації лише зараз².

Ч. 1 ст. 15 ЦК України встановлює, що кожна особа має право на захист свого цивільного

права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. За таких обставин можна стверджувати про те, що право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи – учасника цивільних правовідносин, яке виникає в цієї особи у разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвочасне виконання зобов'язання, збереження або набуття майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником реорганізованої юридичної особи, невизнання права власності на певне майно) або оспорювання цивільного права (зокрема, оспорювання права власності на майно, оспорювання права на спадщину тощо).

Як зазначає О. Д. Крупчан, право на судовий захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту³.

Ст. 16 ЦК України встановила досить широкий перелік способів захисту цивільних

¹ Див. Кузнєцова Н.С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. - Юридичні науки. - 2009. - Випуск 81. - С.100.

² Мова йде, зокрема, про Федеральний закон від 30.12.2012 № 302-ФЗ «О внесении изменений в главы 1, 2, 3, 4 Гражданского кодекса Российской Федерации», згідно якого в ст.1 ЦК РФ нарешті з'явилося правило про те, що учасники цивільних правовідносин мають діяти добросовісно.

³ Див.: Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: Монографія / За заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. - К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. - С. 7.

прав та інтересів судом, переважна більшість з яких може використовуватися для захисту учасниками договірних правовідносин. До таких способів захисту, прямо передбачених ЦК, можна віднести:

- визнання правочину недійсним;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної шкоди.

Порівняльний аналіз положень ЦК України щодо захисту цивільних прав та ст. 6 ЦК УРСР 1963 р. дає підстави стверджувати, що законодавець у цілому зберіг підхід та концепцію захисту порушених цивільних прав. Водночас варто відзначити й певні новели у регулюванні зазначеного масиву цивільних правовідносин нормами ЦК України.

Передусім слід звернути увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес у будь-який спосіб, що встановлений договором або законом. Отже, за ЦК України сторони, укладаючи угоду, мають право передбачити особливі способи захисту своїх прав на випадок їх порушення контрагентом. На практиці це нормативне застереження може реалізуватися шляхом включення до договору певних **заходів оперативного впливу**, які узгоджуються сторонами та набувають статусу обов'язкових для сторін умов договору.

Утім Господарський кодекс України, що набрав чинність у 2004 році одночасно із ЦК України (надалі – «ГК» або «ГК України»), у ст. 20 встановив, що права та законні інтереси суб'єктів господарювання та споживачів захищаються шляхом, що передбачені ГК або іншим законом. Отже, на відміну від ст. 16 ЦК України, серед джерел виникнення способів захисту порушених прав учасників господарських відносин відсутній договір.

Ст. 235 ГК прямо передбачає, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції, тобто заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до порушника господарського зобов'язання можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, які прямо передбачені договором.

Відповідно до ст. 236 ГК України у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативного-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання;
- відмова від оплати за зобов'язанням;
- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання;
- повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцентному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їхньої якості тощо;
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання тощо.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що ГК України фактично позбавив учасників т. зв. «господарських зобов'язань» можливості у своєму договорі встановлювати особливі способи захисту прав, які не передбачені ГК або іншим законом.

По-іншому слід оцінювати місце та роль договору в цивільних правовідносинах: відповідно до положень ст. 16 ЦК сторони договору можуть встановлювати в його тексті особливі способи захисту своїх прав. Це положення цілком відповідає принципам свободи договору, свободи підприємницької діяльності, які є одними з найголовніших приватноправових принципів у побудові ринкової економіки та стабільного торговельного обороту.

Отже, концептуальна різниця правового регулювання інституту захисту прав за ЦК та ГК України полягає в такому. За ЦК сторони можуть у договорі встановити будь-які способи захисту своїх прав, що не будуть суперечити закону. Згідно ж із ГК України, який, по суті, скопіював підходи ЦК УРСР 1963 р., для застосування будь якого способу захисту порушеного права цей спосіб повинен не тільки передбачатися в законі, але й дублюватися в тексті договору, укладеного між сторонами.

Ще однією відмінністю ЦК від ГК України в аспекті інституту захисту порушених

прав є можливість застосування заходів оперативного впливу в силу прямої вказівки закону (навіть за відсутності будь-яких положень із цього приводу у тексті договору).

Зокрема, ст. 670 ЦК встановлює заходи оперативного впливу на продавця, якщо він порушив умови договору купівлі-продажу щодо кількості товару. Якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми. Якщо ж навпаки – покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Продавець, отримавши таке повідомлення, має в розумний строк розпорядитися товаром, оскільки в іншому разі покупець отримує право прийняти весь товар.

У разі продажу товару неналежної якості покупець за договором роздрібною купівлі-продажу згідно зі ст. 708 ЦК України має такі права:

- вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення;

- вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні;

- вимагати від продавця або виготовлювача відповідного зменшення ціни;

- відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

Ч. 2 ст. 848 ЦК наділяє замовника за договором підяду правом відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків у разі, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим.

За ст. 1052 ЦК у разі невиконання позичальником передбачених договором позики обов'язків щодо забезпечення повернення позики (так само, як і в разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності), позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів.

За таких обставин вбачається обґрунтованим висновок про те, що з прийняттям ЦК та ГК в українському правовому полі склалася досить нестандартна ситуація. Незважаючи на задекларований нашою державою шлях до формування розвинутої ринкової

економіки та дерегуляції договірних відносин між підприємницькими структурами (за винятком випадків, коли це суперечить інтересам держави чи суспільства), ГК України, на відміну від ЦК, звужив до мінімуму сферу застосування до підприємницьких відносин положень договору. Фактично можна стверджувати, що в ГК України закріплено принцип можливості застосування договірного регулювання взаємовідносин сторін лише за наявності норми закону, яка б це прямо дозволяла.

ЦК України має застосовуватися до регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання (по суті, до регулювання підприємницької діяльності) лише в частині, не врегульованій Господарським кодексом України, і це підтверджує судова практика. Отже, з формально юридичної точки зору (як би це прикро не звучало!) сфера застосування ЦК України – це в основному не врегульовані господарським законодавством підприємницькі відносини, а також особисті немайнові відносини. Як вже зазначалося, ЦК закріплює інший підхід до договірного регулювання правовідносин, зокрема інституту захисту прав сторін договору.

Таким чином, держава сконцентрувалася на регулюванні підприємницьких відносин та фактично відмовилася від принципу свободи договору у господарських відносинах. Підтвердженням цього є визначене статтями 179-181 ГК місце договору у регулюванні господарських відносин, його зміст, порядок укладення тощо. Вочевидь, такий підхід нашого законодавця потребує глибокого логічного осмислення. Але все ж таки є серйозні побоювання, що це є лише одна з багатьох помилок законодавця внаслідок його необізнаності з проблематикою, у якій приймається той чи інший нормативний акт, яка за десять років почала сприйматися як специфіка правового регулювання господарських відносин.

Повертаючись до нововведень інституту захисту порушених прав, варто також зазначити, що серед способів захисту цивільних прав та інтересів судом ЦК прямо називає **визнання правочину недійсним**.

Слід наголосити, що ЦК УРСР 1963 р. прямо не відносив визнання правочину недійсним до способів захисту цивільних прав. Головна ж відмінність правового регулювання недійсності правочинів за ЦК від ЦК УРСР 1963 р. полягає в тому, що ст. 215 ЦК України поділяє недійсні правочини на нікчемні та оспорювані.

Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. До нікчемних правочинів можуть бути віднесені договори,

укладені з порушенням встановленої законом форми (це стосується окремих різновидів договорів дарування, страхування, франчайзингу та ін.), укладені з особою, яка перевищила межі своєї цивільної дієздатності (у разі відсутності схвалення такого договору) тощо. Такі правочини є недійсними у силу прямої вказівки закону (їх ще називають абсолютними недійсними правочинами), а тому визнання недійсності нікчемного правочину судом не вимагається.

Дещо іншим чином побудована концепція недійсності оспорюваних правочинів. На відміну від нікчемних правочинів, оспорюваний правочин може бути визнаний судом недійсним за наявності заперечень його дійсності на встановлених законом підставах з боку однієї зі сторін правочину або іншої зацікавленої особи – із цих причин оспорювані правочини інколи ще називають відносно недійсними. До оспорюваних договорів слід відносити договори, укладені під впливом помилки, обману чи насильства, а також договори, укладені в результаті зловмисної угоди представників сторін.

Різнити між зазначеними різновидами недійсних договорів на теоретичному рівні є очевидною. Водночас особливу увагу варто приділити випадкам, коли закон (найчастіше – ГК України, а також нормативні акти, прийняті до набрання чинності ЦК України), закріплюючи положення про недійсність того чи іншого договору, не дає можливості чітко визначити, чи є цей договір нікчемним або **визнання** його недійсним має відбуватися в судовому порядку. Значною мірою ця проблема викликана знову ж таки різними підходами до регулювання недійсності правочинів за ЦК та ГК України. Статті 207-208 ГК, як і решта його статей щодо недійсності правочинів, не розподіляють недійсні правочини на нікчемні та оспорювані. Навпаки, у названих статтях ГК в якості загального правила встановлюється необхідність саме визнання договору недійсним (відповідно до положень ГК – «визнання зобов'язання недійсним»), тобто пред'явлення відповідного позову та його задоволення судом. Окремі ж норми ГК взагалі не дають можливості чітко встановити, чи вимагається визнання договору недійсним у суді, чи такий договір є недійсним згідно з прямою вказівкою закону. Так, наприклад, досить важко однозначно роз'яснити в цьому контексті положення ч. 1 ст. 367 ГК України, відповідно до якої договір комерційної концесії повинен бути укладений у письмовій формі у вигляді єдиного документа, а недодержання цієї вимоги «тягне за собою недійсність договору».

Цікавим та корисним з практичної точки зору вбачається й розгляд питання про можливість звернення до суду з позовом про визнання недійсним договору, який відповідно до вказівок ЦК є нікчемним.

З одного боку, є підстави вважати, що у разі звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним господарський суд, порушивши провадження у справі, повинен буде припинити його у зв'язку з відсутністю предмету спору: дійсно, закон прямо вказує на недійсність нікчемного договору, тому доведення цього факту в суді не вимагається. З іншого боку, незважаючи на наявність вказівки закону на нікчемність правочину, спір між сторонами із цього питання все ж таки може існувати, зокрема, у разі якщо одна зі сторін вважає, що норма про нікчемність правочину в даному конкретному випадку не підлягає застосуванню. За таких обставин більш обґрунтованим вбачається розгляд судом справи по суті та прийняття відповідного рішення про задоволення або, навпаки, про відмову у задоволенні позовних вимог.

Суди загальної юрисдикції, на відміну від господарських судів, не наділені компетенцією припинити провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмету спору, тому позовна заява, подана особою до суду загальної юрисдикції, має бути розглянута судом по суті. За результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про задоволення позову та визнання договору недійсним або про відмову у задоволенні позову.

Вбачається, що позов про визнання нікчемного договору недійсним також може бути пред'явлений і в якості зустрічного позову. Так, особа, від якої в судовому порядку вимагають виконання зобов'язання, що випливає з нікчемного договору, вправі захищатися усіма способами, передбаченими законодавством. Зокрема, ця особа має право заперечувати законність такого нікчемного договору, на якому ґрунтуються вимоги до неї, шляхом пред'явлення зустрічного позову про визнання цього нікчемного договору недійсним.

При цьому слід враховувати, що такі позовні вимоги в будь-якому разі мають супроводжуватися пред'явленням вимог про застосування реституційних наслідків недійсності договору. Відповідно до п. п. 10-11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» реституція як спосіб захисту цивільних прав (ч. 1 ст. 216 ЦК) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного до-

говору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма ч. 1 ст. 216 ЦК не може застосовуватись як підстава для позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема, від добросовісного набувача – з підстав, передбачених частиною першою статті 388 ЦК. Відповідно до частини п'ятої статті 12 ЦК добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна. Рішення суду про задоволення позову про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (статті 19, 26 Закону України від 1 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Судам слід враховувати, що в разі застосування реституції за недійсним договором, у якому не встановлено вартість майна і вона не може бути визначена виходячи з його умов, вартість майна визначається виходячи зі звичайних цін, що склалися на момент укладення договору (частина четверта статті 632 ЦК).

Абсолютно новим способом захисту порушених прав є передбачена новим ЦК Укра-

їни можливість визнання судом нікчемного правочину дійсним. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК таке визнання нікчемного правочину дійсним розглядається як виняток, а отже, може мати місце лише у випадках, встановлених ЦК. Згідно з положеннями ЦК дійсними можуть визнаватися нікчемні правочини у таких випадках:

– якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна зі сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема, шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК);

– якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК);

– якщо буде встановлено, що правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, вчинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК);

– якщо буде встановлено, що правочин, який вчинений без дозволу органу опіки та піклування, відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК);

– якщо буде встановлено, що правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, вчинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК).

Розвиток законодавства у цій сфері, так само як і розвиток судової практики, має здійснюватися в напрямі розширення способів захисту порушених прав суб'єктів підприємницької діяльності. Головною метою законодавця в цьому напрямі має бути створення відповідних механізмів захисту прав учасників приватноправових відносин, які б, з одного боку, надавали би максимально можливу кількість інструментів для захисту прав, а з іншого – передбачали б дієві обмеження, що дозволяли б унеможливити чи істотно мінімізувати ризики зловживання правом з боку недобросовісних сторін.

Стаття посвячена вопросам защиты прав участников договорных отношений в рамках правового регулирования Гражданским кодексом Украины и Хозяйственным кодексом Украины, в том числе возможности применения мер оперативного воздействия в силу прямого указания закона. Отдельное внимание уделено такому способу защиты судом гражданских прав и интересов, как признание сделки недействительной. Статья также посвящена соотношению положений Гражданского кодекса Украины и Хозяйственного кодекса Украины по защите прав участников договорных отношений, в частности, относительно места договора в системе источников возникновения способов защиты нарушенных прав, а также в части возможности установить в договоре какие-либо способы защиты прав, которые не будут противоречить закону.

Ключевые слова: защита гражданских прав, недействительная сделка, ничтожная сделка, оспоримая сделка.

Article is devoted to the protection of rights of participants of contractual relations within the legal regulation of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine, including possibility to apply measures of the operational impact according to the direct indication of the law. Special attention is devoted to such method of protection of civil rights and interests by the court, as recognition of transaction invalid.

Article is also devoted to the correlation of the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine regarding protection of the rights of parties of the contractual relationship. Namely in the part of place of agreement among sources of methods of protection of violated rights, as well as in the part of possibility to state in the agreement any methods of protection, that should not contradict to the law.

Key words: protection of civil rights, invalid transaction, null transaction, challenged transaction.

